

СТРУКТУРНА-ГРАМАТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ПАЭТОНІМАЎ-АКАЗІЯНАЛІЗМАЎ У ТВОРАХ БЕЛАРУСКІХ ПІСЬМЕННІКАЎ ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ

Аказіянальныя словы з'яўляюцца неад'емнай часткай беларускіх твораў для дзяцей (загадак, казак, вершаў і г.д.). Аказіяналізм – (ад лац. *occasionalis* 'выпадковы') адзінка маўлення, якая не адпавядае агульналітаратурнаму ўжыванню, ствараецца як выразны сродак у пэўным кантэксце і не замацоўваецца ў якасці моўнай нормы. Такія моўныя наватворы па-за межамі канкрэтнага кантэксту не ўзнаўляюцца [1, с. 63], у гэтым іх істотнае адрозненне ад новых слоў (неалагізмаў), якія ўвайшлі ў мову, сталі агульнаўжывальнымі.

“Аказіяналізм заўсёды ненарматыўны, індывідуальны і дзеля гэтага знаходзіцца па-за межамі прынятымі ў лексікалагічнай навуцы параметрамі “новае-старое”, “актыўнае-пасіўнае” [2, с. 63]. Як піша А. Равуцкі, аказіяналізмы “вельмі характэрныя для дзіцячай мовы, што падкрэсліў яшчэ К. Чукоўскі ў сваёй кнізе “Ад двух да пяці”. Аднак у дадзеным моўным асяроддзі такія словы ўзнікаюць стыхійна дзеля таго, што з-за адсутнасці моўнага досведу дзеці не бяруць з памяці гатовыя словы, а ствараюць іх паводле ўжо засвоеных імі мадэляў, часта не ўсведамляючы, што такія варыянты ва ўнармаванай лексіцы адсутнічаюць. [3, с. 63]. У паэтычнай мове, аказіяналізмы ўжываюцца наўмысна для стварэння розных стылістычных эфектаў, што грунтуецца на вобразе і экспрэсіі. Так, аказіянальны назоўнік *тачыляс* у аднайменным вершы В. Віткі персаніфікаваны і ўжыты ў ролі паэтоніма: *З трэцяга у чацвёрты клас / Не прайдзе тачыляс, / Бо не вучыцца увесь час – / Тачыць лясы тачыляс* [4, с. 77]. Аказіяналізм *Тачыляс* – створаны пры дапамозе такога спосабу словаўтварэння, як асноваскладанне: *дзеясл.* тачыць + *устар.* наз. лясы, узыходзіць да фразеалагізма са значэннем ‘займацца пустымі размовамі, пустасловіць’ [5, с. 708]. Ужыты побач з аказіяналізмам фразеалагізм *Тачыць лясы* стварае эфект таўталогіі і садзейнічае рэалізацыі адразу некалькіх індывідуальна-аўтарскіх функцый (І. Лепешаў): функцыі стварэння гумару, функцыі сюжэтнай асновы твора, функцыі заключнага акорда.

У беларускім мовазнаўстве ўжыванне аказіяналізмаў, іх значэнне ў мове твораў беларускай мастацкай літаратуры разгледзелі М. Прыгодзіч [6], Г. Басава [7], І. Казейка [8] і інш. У артыкулах А. Солахава [9; 10], прысвечаных аказіяналізмам у беларускіх народных загадках, вызначаюцца спосабы ўтварэння аказіяналізмаў, іх роля ў мове беларускіх

народных загадак. І. Казейка прапанаваў класіфікацыю неалагізмаў паводле семантыкі ўтварэння:

1) аказіяналізмы, якія ствараюцца па прадуктыўных словаўтваральных мадэлях, але застаюцца фактамі маўлення;

2) аказіяналізмы, якія ствараюцца па непрадуктыўных або малапрадуктыўных тыпах словаўтварэння;

3) аказіяналізмы, створаныя на ўзор канкрэтнага рэальнага слова;

4) аказіяналізмы, створаныя “нетыпова” [8].

Некаторыя асаблівасці індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў як сродкаў стылізацыі ў мове сучаснай беларускай паэзіі прасачыла І. Яраш [11, с. 151-152]. Даследчыца адзначыла, што аўтары паэтычных твораў для дзяцей утвараюць новыя словы з мэтай стылізацыі дзіцячага маўлення. Пры дапамозе такіх адзінак “паэты могуць імітаваць індывідуальныя маўленчыя манеры персанажаў вершаў” [11, с. 152].

Аказіяналізмы-паэтонімы ў творах для дзяцей у беларускім мовазнаўстве не былі аб’ектам асобнага даследавання, што вызначае актуальнасць тэмы нашага артыкула.

Намі прааналізаваны паэтонімы-аказіяналізмы з твораў для дзяцей З. Бядулі, В. Віткі, С. Шушкевіча, У. Мазго. Аналіз такіх адзінак сведчыць аб іх структурнай і семантычнай разнастайнасці. Гэта **простыя** (*Сядзень, Лежань, Абыяк, Мядзведск, “Ма”*), **складаныя** (*Тачыляс, Пачашыпатыліца, Клёка-Клёкала, Квока-Квокала, Буль-Буль, Муха-папрадуха, Кукарэка-недарэка, Зай-Зайчына* і інш.) і **састаўныя** (*Шадар Падар* і інш.) паэтонімы. Яны выражаны назоўнікамі, утворанымі ад:

асноў назоўнікаў (N): *Мядзведск* ← ‘мядзведзь’ (маёнтак мядзведзя), “*Ма*” ← ‘мама’;

дзеясловаў (V): *Сядзень* ад дзеясл. ‘сядзец’, *Лежань* ← ‘ляжаць’, *Уздыхай* ← ‘уздыхаць’, *Пазяхай* ← ‘пазяхаць’;

спалучэнняў назоўніка з назоўнікам (N+N): *Мядзведзь-пенсіянер, Кукарэка-недарэка, Зай-Зайчына* і інш.;

спалучэнняў дзеяслова з назоўнікам (V+N): *Тачыляс* (тачыць + лясы), *Пачашыпатыліца* (пачасаць + патыліцу).

Найчасцей ужываюцца паэтонімы-аказіяналізмы, якія з’яўляюцца адапелятыўнымі адзінкамі і называюць пэўныя якасці асобы: *Лежань, Сядзень, Тачыляс, Абыяк*. Так, у вершы С. Шушкевіча “Браты-абібокі” пры дапамозе семантычна празрыстых аказіянальных онімаў пісьменнік высмейвае такія адмоўныя заганы рысы характару, як лягота, гультайства: *Раніцою Пазяхай / Разам з братам Уздыхай, / А за імі Пачакай / З Пачашыпатыліцай / Кажуць хорам: – Ай-я-яй! / Хоць ты сонца затрымай! – / Бач, падняцца сіліца. // А наўкол цудоўны май. / Уздыхае Уздыхай. / Пазяхае Пазяхай. / Пачашыпатыліца / Кажса: – Браце Пачакай, / Коўдрай голаў накрывай, / Бачыш, вечар блізіца* [12, с. 15]. Аказіянальны паэтонім *Абыяк* у скарагаворцы В. Віткі ўдзельнічае

ў свайго роду моўнай гульні, дзякуючы якой пісьменнік характарызуе персанаж: *Абыяку – абы-як, / Або гэтак, або так. / Абыяку – абы, / Абы збыць абы-худы / Абы-што, абы-чыё, / Абы толькі не сваё. / Абыяк – абібок. / Вось і ўвесь яго / Урок* [4, с. 73]. Асананс галоснага [а], [’а] гучыць як дакор: А-а-а! і дае адмоўную ацэнку паводзінам персанажа.

Сустрэкаюцца выпадкі ўжывання паэтонімаў-аказіяналізмаў у якасці незнаёмай назвы затоенага прадмета або асобы. Так, у вершы “МЯЎ!” У. Мазго выкарыстаў спалучэнне слоў *Шадар Падар*, здольнае затрымаць увагу чытача сваёй незвычайнасцю, неардынарнасцю: *Шадар Падар – шэры кот, / Тоўсты, нібы бегемот. / Носіць вусы – да вушэй, / Ды не ловіць ён мышэй. / Мае дзіўнае імя / І спявае «мяў» і «мяў». / Шэры кот... // Шадар Падар! – Гэта словы / Невядомае нам мовы / Сталі для ката Максіма / Артыстычным псеўданімам* [13].

Высокамастацкія, эстэтэтычна каштоўныя аказіяналізмы з’яўляюцца важным тэкстаўтваральным сродкам, адрозніваюцца выключнай семантычнай ёмістасцю [14]. Як асаблівы мастацкі прыём пісьменнікі выкарыстоўваюць ў якасці паэтонімаў-аказіяналізмаў словы на аснове фанетычных асацыяцый: *Клёка-Клёкала, Квока-Квокала, Буль-Буль* і інш. Так, С. Шушкевіч у вершы “Бусел Клёка-Клёкала і жабка Квока-Квокала” стварыў паэтонімы-аказіяналізмы *Клёка-Клёкала* і *Квока-Квокала*, якія імітуюць “мову” жыхароў беларускай фаўны, добра знаёмых дзецям: кваканне жабкі і клёкат бусла. Алітэрацыя, спалучэнне зычных [к], [л], [к], [л’] і адпаведна [к], [в], у кантэксце вершаванага твора памацняе гукавыя асацыяцыі, садзейнічае стварэнню выразнага вобраза ва ўяўленні чытача-дзіцяці: *Важна крочыць бусел – Цоп-цоп-шась... / – Я тут каралевіч, / Я тут князь! / Тут я Клёка-Клёкала – Гаспадар, / Гэта ўсё навокала – Мой абшар, / Гэта мая лужына, / Мой астравок / Хто ў чароце квокае – Кво-кво-квок? / Бусел за чаротніку – / Цоп-цоп-шась, / А малая Квокала – / Скок у гразь* [12, с. 66-67]. Не навізна, а незвычайнасць, “дзіўнасць” – вось што ёсць галоўнай і заўсёднай прыкметай аказіяналізма [15, с. 74]. Так, В. Вітка ў вершы “Нуль буль-буль” выкарыстаў гукапераймальныя словы *буль-буль* у якасці дзіўнага антрапоніма, абыгранага ў розных варыянтах: *На ўвесь свет / Праславіў Нуль / Сваё прозвішча – / Буль-Буль. // Малачко любіў, булён, / Возьме бутлю – і нагбом. / Буль, буль, буль, / Буль, буль, буль, / Гляне, / А на дне ўжо – / Нуль. // Нуль Буль-Бульчык круглатвары, / Не любіў ён акуллары, / Бо замест вачэй былі / Ў Буля круглыя нулі. // Матчын сын, унук бабульчын, / Быў ён самы летыш вучань. / Не гарэзнік-беспрытульнік, / Нуль Буль-Буль быў круглы нульнік. // Больш за ўсё любіў Нуль-Буль / З мыла бурбалкі: буль, буль. / І тады падумаў Буля: / «Выдзьму я зямную кулю. / Хай яшчэ адна зямля / Круціцца вакол нуля». // Буля Буль-Бульчык Буль / Буль, / Буль / Буль* [4, с. 99].

Такім чынам, паэтонімы-аказіяналізмы ў творах З. Бядулі, В. Віткі, С. Шушкевіча, У. Мазго для дзяцей утвораны пры дапамозе марфалага-сінтаксічнага і лексіка-сінтаксічнага спосабаў. Такія адзінкі арганічна

ўваходзяць у мастацкую тканіну твораў для дзяцей, вызначаюцца семантычнай неардынарнасцю, яны прыцягваюць увагу чытача сваёй незвычайнасцю, нечаканасцю, арыгінальнасцю, не пакідаюць абыякавым маленькага чытача, аказваюць уздзеянне на яго эмоцыі (станоўчыя або адмоўныя) і інтэлект (паграбуюць некаторага асэнсавання).

Літаратура

1. Лопатин, В.В. Рождение слова. Неологизмы и окказиональные образования / В.В. Лопатин. – М.: Наука, 1973. – 63 с.
2. Ревуцкий, О.И. Лингвистический анализ художественного текста: учеб. пособие для студентов филол. фак. вузов / О.И. Ревуцкий. – Минск: НМЦентр, 1998. – 192 с.
3. Ревуцкий, О.И. Анализ художественного текста на дискурсивной основе: монография / О.И. Ревуцкий. – Мозырь: УО МГПУ, 2004. – 210 с.
4. Вітка, В. Урокі роднага слова: вершы, казкі, апавяданні / В. Вітка; уклад. Т.С. Тарасова; маст. М.Р. Казлоў. – Мінск: Маст. літ., 2008. – 264 с.: іл.
5. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я. Лепешаў. – Т. 2. М-Я. – Выд. 2-ое, дапоўн. і выпр. – Мінск: БелЭн, 2008. – 968 с.
6. Прыгодзіч, М. Сэнс у іх хаваецца яшчэ большы, чым паэзія...: Аўтарскія неалагізмы, як факт мовы / М. Прыгодзіч // Роднае слова. – 1995. – №8. – С. 56-60.
7. Басава, А.І. Аказіяналізмы / А.І. Басава // Эцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. – Мінск, 1984. – Т. 1. – С. 65.
8. Казейка, І.П. Паняцце неалагізма ў сучасным мовазнаўстве / І.П. Казейка // Беларуская лінгвістыка. Выпуск 34. – Мінск, 1988. – С. 65.
9. Солахаў, А.В. Роля аказіяналізмаў у стварэнні беларускай народнай загадкі / А.В. Солахаў // Тэкст у лінгвістычнай тэорыі і в методіцы преподавания филологических дисциплин: материалы III Международн. науч. конф., 12-13 мая 2005 г.: в 2 ч. – Мозырь: УО МГПУ, 2005. – Ч. 2. – С. 24-25.
10. Солахаў, А.В. Спосабы ўтварэння аказіяналізмаў у мове беларускіх народных загадак / А.В. Солахаў // Надзённыя пытанні лінгвістыкі (да 75-годдзя праф. П.У. Сцяцко): матэрыялы міжнарод. навук. канф., 11 сакавіка 2005 г. – Гродна: ГрДУ, 2005. – С. 285-289.
11. Яраш, І.М. Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы як сродкі стылізацыі ў мове сучаснай беларускай паэзіі / І.М. Яраш // Полесский регион и наука XXI века : материалы VI Респ. науч.-практ. конф. магистрантов, аспирантов и молодых ученых. 25 июня, Мозырь / редкол.: И. Н. Кралевиц (отв. ред.) [и др.]. – Мозырь: УО МГПУ им. И. П. Шамякина, 2009. – С. 151-152.
12. Шушкевіч, С. Птушыны ранак: Вершы, казкі. Для дашк. і малод. шк. узросту / С. Шушкевіч; уклад. А.В. Вольскі; маст. У.П. Свентахоўскі. – Мінск: Юнацтва, 2001. – 159 с.: іл.
13. Мазго, У. Вяселка / У. Мазго. – [Режим доступа: <http://www.vyaselka.ru/autor/uladimir-mazgo>].
14. Бабенко, Н.Г. Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ: Учебное пособие / Калинингр. ун-т. – Калининград, 1997. – [Режим доступа: <file:///localhost/G:/артыкул%20до%2012.06.2013/Бабенко%20Н.%20Окказиональное%20в%20художественном%20тексте%20-%20%20электронная%20библиотека%20лингвистики.mht>].
15. Лыков, А.Г. Окказиональное слово как лексическая единица речи / А.Г. Лыков // Филологические науки. – 1971. – № 5. – С. 70-81.